

Vad är en riktig bonde?

EN UNDERSÖKNING AV NÅGRA UPPLÄNDSKA BÖNDERS SYN PÅ BEGREPPET BONDE

Cecilia Bygdell

Vad är en riktig bonde?

EN UNDERSÖKNING AV NÅGRA UPPLÄNDSKA BÖNDERS SYN PÅ BEGREPPET BONDE

Cecilia Bygdell

Upplandsmuseets skriftserie Nr 6

Vad är en riktig bonde? En undersökning av några uppländska bönders syn på begreppet bonde

ISSN 1404-2908

ISBN 978-91-85618-98-9

©Upplandsmuseet, 2008

Fotograf samtliga bilder: Olle Norling, Upplandsmuset

Grafisk formgivning och produktion: ilo grafisk form, Uppsala 2008

Tryck: Reklam & Katalogtryck AB, Uppsala

Upplandsmuseet, S:t Eriks gränd 6, 753 10 Uppsala

Telefon 018-16 91 00. Telefax 018-69 25 09.

www.upplandsmuseet.se

Innehåll

Inledning 5

- Bönder i början av 2000-talet 5
- Material och metod 6
- Begrepp 6
- Upplägg 7

Bruka jorden 8

- Jorden och djuren 8
- Hästägare 10
- Bonde som kvalitetsbeteckning 12

Leva på gården 14

- Huvuddelen av inkomsten 14
- Mångsyssleri 16
- En livsform 17
- Marknadsanpassning 18

Att förvalta ett arv 20

- Det personliga arvet 20
- Förvaltaren 20
- Familjejordbruket 21
- Landskap 23

Verka utifrån en fast plats 25

- En platsbunden näring 25
- En levande landsbygd 25
- Att sakna förankring i bygden 28

Rationella bönder 29

Avslutning 31

Informanter 33

Källförteckning 34

- Intervjuer 34
- Litteratur 34

Förord

År 2005 avslutades ett samarbetsprojekt *Rurala värden: Identitet och politik*, mellan avdelningen agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet och Upplandsmuseet. Projektet skedde inom ramen för min dåvarande forskarassistenttjänst och som medarbetare verkade fil. mag. Ann-Sofi Forsmark och fil.mag. Cecilia Bygdell. Syftet med projektet är att på olika sätt belysa hur bilden av det svenska jordbruket och jordbrukaren formats under efterkrigstiden. Bakgrunden är den snabba omvandlingen av jordbruket under denna tid, där antalet sysselsatta sjunkit från en tredjedel av landets befolkning till runt två procent. Samtidigt äger och kontrollerar samma grupp i stort sett hela odlingsmarken och en stor del av skogen och har därmed stort inflytande på det landskap som omger de flesta av landets invånare. Jordbruket producerar livsmedel för den dagliga konsumtionen. Det producerar även ekosystemtjänster som biologisk mångfald, förnyelsebar energi, en levande landsbygd men bidrar också till utsläppen av växthusgaser, och försurning av haven. Jordbruket påverkar därför såväl den enskilda individen som samhället i stort. Detta motiverar att jordbruket följs och studeras ur olika aspekter.

Under 1800- och 1900-talets byggande av nationella identiteter har föreställningar om det egna landets jordbrukare spelat stor roll. Från den gamla folkskolans läseböcker om Sörgården och Önnemo, över filmerna om Emil i Lönneberga till mjölkreklam och dokusåpor som ”Bonde söker fru” gestaltas och befästs ett svenskt kulturarv men också en bild av vad som utmärker jordbrukaren, bondgården och landsbygden. Detta sker i ett komplicerat växelspel mellan politiska, kommersiella och kulturella aktörer – inte minst viktiga är de kulturhistoriska museerna. Föreställda gemenskaper, vare sig föreställningarna produceras utanför eller innanför gemenskapen, har på gott eller ont stark spräng-

kraft, vilket motiverar varför grundvalarna behöver granskas kritiskt. I projektet har vi valt att studera detta på framförallt den politiska nivån, men också på den individuella.

Projektet, som har ett diskursivt anslag, är uppdelat i tre delstudier där den mest omfattande är *Familjen landskapet och rationaliseringen*; (Flygare, under publ.). Denna studie tar fasta på hur bilden av jordbrukaren och jordbruket formulerats i de stora jordbrukspolitiska besluten under efterkrigstiden. Utgångspunkten är här diskursivt – språkligt. Delresultat från denna studie presenteras i följande artiklar: Flygare, 2008. *Parliamentary discourses: Gender and Agriculture in the Swedish Debate in the 1940s and 1960s.*; Flygare, 2006. *Rural Landscapes in the Post-War Parliamentary Debate.*; Flygare, 2004. *Öppna landskap. Det agrara landskapet i efterkrigstidens riksdagsdebatt.*

Bondebilder (Forsmark, under publ.) tar fasta på hur lantbrukspressen under samma period väljer att representera bilder av bonden och det svenska jordbruket. Utgångspunkten är här diskursivt – bildanalytiskt.

Den studie som här publiceras *Vad är en riktig bonde*; (Bygdell) är en intervjuundersökning som till skillnad från de övriga studierna tar sin utgångspunkt i 2000-talet och undersöker hur jordbrukarna själva uttrycker sin identitet. Genom denna intervjuundersökning fortsätter Upplandsmuseet sin över 20 år långa tradition att via samtidsundersökningar följa länets jordbruk.

Irène A. Flygare, forskningschef
Upplandsmuseet

Inledning

Vem är bonde och vad kan en bonde göra? Det svenska jordbruket har förändrats under de senaste åren. Antalet aktiva brukare blir allt färre och antalet deltidjordbruk ökar. Så kallat mångsyssleri har blivit vanligare, vilket betyder att man utökar den befintliga verksamheten med gårdsbutik, landsbygdsturism, slöjd mm. Både från samhällets och från konsumenternas sida finns en önskan om fler livsmedel som är ekologiskt framställda och som bygger på en etisk djurhållning. Landskapsvården blir också allt viktigare. Landskapet i sig blir härmed föremål för vårdande insatser, och ses inte bara som en återspeglning av hur markerna tagits i anspråk för att producera livsmedel. Denna utvecklingstendens är inte unik för Sverige utan har en motsvarighet i andra västländer. I en utredning från 2001 förespråkar Janken Myrdal en utveckling där jordbruket ska vara producent av mer än bara livsmedel. Han menar att den moderna bonden står inför ett nytt uppdrag där han eller hon även ska producera sådant som landskap och landsbygdsturism.¹ Den nya produktionen har ytterst som syfte att behålla de brukningsenheter som finns idag och att få landsbygden att blomstra, till både de bofasta och de tillfälliga besökarnas nytta. Förhoppningen är att minskningen av antalet enheter i jordbruket ska avta, och att det ska vara möjligt att få en inkomst rimlig att leva av från denna sektor. Men kommer en bonde som ger sig in på dessa nya uppdrag att fortsätta vara just bonde? Vilken produktion kan en bonde ägna sig åt – och är de själva beredda att förändra sin produktion i enlighet med den inriktning som Myrdal kallar för den nya produktionen?

Den här skriften bygger på ett intervju-material med bönder i Uppsala län, gjort inom ramen för ett forskningsprojekt lett av Iréne Flygare. Projektet är genomfört som ett samarbete mellan SLU och Upplandsmuseet. Intervjuerna gjordes under hösten och vintern 2001/02. Syftet med denna delstudie är

att se hur bönderna själva uppfattar innehållet i begreppet bonde. De intervjuer som jag gjort har tagit utgångspunkt i utvecklingen mot ett jordbruk med en mer diversifierad produktion. Huvudfrågan har varit hur de intervjuade har definierat ordet bonde. Vilka räknas till gruppen och vilka gör det inte? Frågorna har också handlat om produktionen. Vilken produktion anser de intervjuade är rimlig för en bonde? Har bilden av bonden förändrats när produktionen har förändrats? Undersökningen har även berört uppfattningar om familj jordbruket, utvecklingen med storleksrationaliseringar samt förhållningssätt till den plats där man verkar.

Bönder i början av 2000-talet

Synen på bönderna har pendlat genom historien. Under 1900-talet har denna grupp haft både en uppskattad roll som producenter av svenskars livsmedel, och varit en grupp som setts som otidsenliga och bromsklossar i den svenska ekonomin. Iréne Jansson (Flygare) menar att ekonomisk uppgång föregås av en period då bönderna utpekas som negativa för samhällsekonomin och rent av som ”syndabock” för att den är dålig.² De år som gått sedan intervjutillfällena i denna studie har upplevt en förstärkning av jordbrukssektorn. Spannmålspriser steg till rekordnivåer vid skörden 2007 och hela sektorn verkar ha medvind. Men 2001/02 var det fortfarande en näring i kris. Skulle bönderna alls finnas kvar om några decennier? Kommer vi att få bara några få som överlever de tuffa ekonomiska förhållandena, såvida inte samhället går in och styr över produktionen till en annan inriktning? Stämningen var dyster inför framtiden och miljöfrågor som visserligen funnits med i decennier hade ändå inte givit en allmän insikt om att vår livsstil förändrar klimatet på jorden. Det är således inte många år som gått från intervjuer till publicering av denna text, men ändå har mycket hänt.

1 Myrdal 2001

2 Jansson 1984 s 141

Material och metod

14 intervjuer är gjorda med kvinnor och män i Uppsala län.³ De intervjuade är valda för att de på ett eller annat sätt utmärkt sig bland länets bönder. De har varit aktiva i bonderörelserna, synts i den lokala pressen eller legat långt fram med en diversifierad produktion. Storleken och produktionsinriktningen på gårdarna är mycket olika. De utgörs av spannmålsbönder och djurbönder, av heltids- och deltidbönder, boende på slätten och i mellanbyggena, yngre och äldre brukare samt av både män och kvinnor. Alla har olika inriktningar och självklart spelar det roll för hur man uppfattar vad en bonde är. Heltidsbonden som lever uteslutande på den egna gårdens inkomster har lite andra villkor än den som även har inkomster från andra verksamheter. Den som arbetat i näringen i många år har också andra förutsättningar än den som nyligt tagit över som brukare. Så kan man fortsätta att hitta skillnader i den grupp som intervjuats. Men trots allt verkar de ändå inom samma näring och räknar sig som kollegor. De intervjuade bönderna finns spridda över hela länet, från norr till söder. De har oidentifierats såtillvida att deras riktiga namn har ersatts med fiktiva. Intervjuerna har haft karaktären av styrda samtal. När informanterna citeras i texten har mindre förändringar i utsagorna gjorts för att bättre passa skriftspråket.⁴ Upprepningar och småord som saknar betydelse har tagits bort och ibland har ord stuvats om för att texten ska vara lättare att läsa.

Begrepp

Jag använder i texten genomgående ordet bonde. Ordet har funnits i det svenska språket under en lång tid. Ursprungligen betyder det fast boende. Men vi känner också ordet som en beteckning på den grupp i samhället som ägt eller haft rätten att bruka jorden mot en viss ersättning. Under mitten av 1900-talet användes ordet i mindre omfattning. Andra alternativa begrepp gjorde istället entré i språkbruket, så som jordbrukare, lantbrukare och hemmansägare. Bonde kunde istället brukas som ett nedsättande epitet. Under de senaste decennierna

har begreppet emellertid återerövrats av den brukande gruppen. Alla utom en av dem som här intervjuats använder ordet om sig själva. En del använder enbart det medan andra även använder ord som lantbrukare och jordbrukare, som synonymer eller som ord med lite annan betydelse. Beteckningen bonde är det som använts mest idag, både av gruppen själv och av utomstående, och känns därför som den mest relevanta beteckningen på den grupp människor som denna text handlar om.⁵

Sociologen Göran Djurfeldt skiljer mellan fyra olika former av jordbruk. Det första är storbruken som är beroende av arbetskraft som kommer utifrån. Det han kallar för de egentliga familj jordbruken är enheter där mannen, kvinnan och i förekommande fall även barnen utgör gårdens arbetskraft. Enmansbruken karaktäriseras av att endast en arbetar på gården, i de flesta fall mannen. Småbruken, slutligen, rymmer alla de som är beroende av andra inkomster och som har jordbruket som bara ett av flera arbeten och inkomstkällor. Deltidslantbrukare ingår i denna grupp.⁶ En annan uppfattning om familj jordbruket säger att det är när en familj eller annan grupp som är förenade genom släktskap äger och driver ett jordbruk.⁷ Med den definitionen kan alla de fyra grupper som Djurfeldt använder sig av uppfattas som ett familj jordbruk om ägandet och den huvudsakliga driften ändå utgår från en familj. På samtliga gårdar i denna undersökning finns ett släktskap mellan en eller flera av dem som arbetar där. Även om de har en produktionsform med flera anställda finns ett släktskap mellan en eller flera av dem, och där inte någon annan familjemedlem har sin försörjning av gården är de ändå en viktig del av företaget i form av arbetskraftsreserv.

Marie Stenseke gör en kategorisering av bönder utifrån vilket förhållningssätt de har till marken och landskapet. Det är de ekonomiskt rationella ("företagarna"), de livsformsrationella ("de traditionella bönderna") samt de upplevelserationella bönderna ("landskapsskötarna").⁸ Den första gruppen har främst ett företagsekonomiskt förhållningssätt till marken och anpassar sig till marknaden i högre

3 En förteckning över de intervjuade återfinns i slutet av texten. Intervjuerna har spelats in och renskrivits. Materialet förvaras i Upplandsmuseets arkiv.

4 Jfr diskussion i Ehn 1996 s 137ff

5 Flygare & Isacson 2003 s 41

6 Djurfeldt 1994

7 Flygare 1999 s 33

8 Stenseke 1997 s 108ff

utsträckning än de andra. De livsformsrationella bönderna ser sina marker varken som bevarandeobjekt eller som en ekonomisk inkomst. Deras mål är att kunna leva på landsbygden och att kunna leva inom den agrara livsformen. Den sista gruppen, de upplevelserationella, styrs av ideologiska eller etiska principer. Det handlar om att förvalta en kultur- eller naturmiljö samt att skapa en vacker omgivning. Stensekes kategorier går att överföra till mitt material, och då inte bara ifråga om förhållningssätt till marken utan brukandet i ett vidare perspektiv. Hon studerar förutsättningarna för ett hållbart jordbruk, men kategorierna anser jag kan användas även när det gäller drivkrafter till brukandet. De upplevelserationella bönderna får emellertid en lite vidare definition för att passa materialet. De ska ses som en grupp som inte bara sköter landskapet, utan producerar ekologiska livsmedel, har *Bo på lantgård* (boende på en gård) etc. Dessa tre grupper är att betrakta som idealtyper. I verkligheten finns ofta mer komplexa motiv till brukandet. När jag frågat bönderna varför de ändrat sin produktion eller om de i framtiden kan tänka sig att göra det, kan deras val ändå i de flesta fall hänföras till något av de tre förhållningssätten. Det kan vara för att det ger en ekonomisk vinning, för att det ger möjlighet att fortsätta leva på gården under de speciella omständigheter som jordbruksarbetet ger eller vara en fråga av mer ideologisk karaktär. Däremot är jag inte beredd att sätta var och en av bönderna i bara en av kategorierna. De kan kanske luta åt ett håll mest, men har alla mer eller mindre drag av de andra förhållningssätten.

Vår tid ser ett allt större ökat intresse för begreppet identitet inom forskningen. Det förklaras med att det har sin motsvarighet i en utveckling med individers stegrande sökande och skapande av en egen identitet. I moderniteten blir det egna livet ett projekt som ska fyllas med ett innehåll. Bauman föreslår att man egentligen borde tala om *identifiering* för att betona att det är en ständigt pågående process. De sociala rollerna är inte fastlagda för evigt, utan vi är alla tvungna att ständigt ge dem en innebörd.⁹

Precis som för Bauman är identitetsskapandet för Manuel Castells ett drag i moderniteten och således inte ett aktivt val. Han kallar det för ett reflexivt projekt. Castells talar emellertid om tre olika identitetsuppbyggnader. Motståndsidentiteten skapas ur en nedvärderad och stigmatiserad position, projektidentiteten skapas när nya positioner ska definieras och samhället står inför en förändring, medan den tredje typen av identitet, legitimerande identitet, bärs upp av samhällets dominerande institutioner.¹⁰ För de bönder som jag intervjuat är identitetsskapande inte bara en fråga om hur man väljer att skapa sig själv som individ, utan också en fråga om hur man skapar sig som grupp. Med en krympande skara bönder och förändrade produktionsförhållanden har man i bondekåren varit tvungen att fundera över vem man är. Det var många gånger också tydligt i intervjuerna att det långt ifrån var första gången som de konfronterades med frågan om vem som är bonde och vad en bonde kan göra.

Upplägg

I den följande framställningen presenteras fyra sätt att definiera en bonde på. Intervjuerna har uppvisat en mångfald i förståelsen av vad en bonde är, men i bearbetningen har dessa strukturerats efter olika teman som trots allt återkommit. Det är 1) bonden som brukare av jorden, 2) bonden som den som lever på/av gården, 3) bonden som förvaltare av ett arv och slutligen 4) bonden som verksam på en plats. Vart och ett av dessa teman återfinns i varsitt kapitel. I anslutning till de olika uppfattningarna om vad en bonde är, diskuteras också vilken produktion en bonde kan bedriva, sett med den aktuella definitionen. Därefter kommer ett kapitel som utifrån Stensekes kategorier tittar lite närmare på två av bönderna i studien. De har mycket olika sätt att resonera kring varför de bedriver den verksamhet som de gör, men det finns också likheter.

9 Bauman 2002 s 185

10 Castells 1998 s 21f

Bruka jorden

Jorden och djuren

Att man som bonde ska bruka jorden och eller hålla djur är ett grundläggande kriterium som dyker upp i flera av intervjuerna. För att inte utesluta de nordligare kollegorna, kan även tillägget skogen få komma med. Till det kan man foga maskinerna. Att arbeta i Farmartjänst (en sammanslutning av bönder som utför olika sorters arbeten med sin arbetskraft och med sina maskiner) och till exempel klippa grönytor är något som bönderna i undersökningen överlag anser är normala arbetsuppgifter inom ett jordbruksföretag. Även landskapsvård, det arbete där markerna ska säkerställas en kontinuitet i hävden och därmed också i landskapets utseende, kan ses som en grundläggande verksamhet för bönder. Det är inte något som ensamt skulle kunna konstituera en bonde, men det ses som en integrerad del av att bruka jorden. Att påstå att den som arbetar inom den agrara näringen är bunden till jorden som arbetsfält kan kanske verka triviale, men det ligger ändå mycket i det påståendet. Sverker Sörlin menar att det under historien funnits en syn på bonden som den ”sanna producenten”.¹¹ Jorden är en passiv resurs som behöver en aktiv omdanare, eller en skapare. Denna skapare är bonden. Lönen för mödan är rätten att skörda frukterna av det jorden ger, men även rätten att äga marken. Det förädlingsvärde man som bonde ger marken betalar sig i en fortsatt rätt i att inneha den.¹² Detta avsnitt ska se på hur de intervjuade bönderna förhåller sig till bonden som denna omdanare av jordens resurser.

Inom bondeorganisationen LRF har det under många år funnits en diskussion om vilka som ska kunna vara medlemmar, de ”riktiga” bönderna eller hela landsbygdens befolkning. Organisationen har medvetet försökt vidga sitt medlemsantal och velat bredda sin verksamhet så att den ska gynna alla de som bor på landsbygden. Motståndare till detta vill

att organisationen enbart ska vara till för dem som driver ett jordbruk av en viss storlek. David är en ung svinbonde som arrenderar en stor gård vilken han driver tillsammans med sin far och anställda som ett aktiebolag. I sin definition av vem som är bonde har han ett tydligt krav på att man ska vara en aktiv brukare. Bonden är för honom en livsmedelsproducent. För honom är medlemskap i LRF (Lantbrukarnas riksförbund) inget alternativ, då han inte anser att hans frågor drivs inom organisationen. Han menar att det är människor som tycker att det är ”roligt att köra lite traktor och tycker om att bo billigt” som blir medlemmar i LRF. De frågor han vill driva, som brukare av markerna och som djurhållare, kommer då att vara av marginell betydelse i organisationen menar han. Bonde är man först när man har ett stort jordbruk som tar hela arbetsdagen i anspråk. Som delägare i ett stort företag ser han liten samhörighet med dem som har en liten produktion, som inte kan ge ensam försörjning. Davids inställning kan ses som ett utslag av ekonomiskt rationellt tänkande. Bland de bönder som ligger till grund för denna studie, är han den som kanske allra tydligast ger uttryck för detta förhållningssätt.

I ytterligare några av intervjuerna framträder kravet på ett *aktivt* brukande starkt. Det räcker inte med att man äger eller bor på en gård och brukar lite jord vid sidan av ett yrkesarbete utan det krävs också att man har en produktion av en viss kvantitet. För att kunna bedriva verksamheten måste man äga eller arrendera en jordbruksfastighet eller, annorlunda uttryckt, man måste ha ett jordbruksföretag. På så vis skiljer man ut sig från andra landsbygdsboende. Det är inte fråga om faktorer som att man bor och verkar på landsbygden, eller att man känner en samhörighet med den trakt där man lever, som är grundläggande i de andra definitionerna av bonden i denna

11 Sörlin 1993 s 24

12 Flygare & Isacson 2003 s 66

Bonden som den aktiva omdanaren av jordens resurser.

studie. Att vara bonde blir helt enkelt ett yrke, vilket som helst, som kräver vissa bestämda arbetsmoment för att en individ ska få räknas som en riktig bonde.

När de intervjuade bönderna talat om landskapet under intervjuerna har frågan om produktion av livsmedel kontra andra immateriella värden ibland dykt upp. Frågan har varit om bönder måste framställa livsmedel på sina marker eller om man det är tillräckligt att odlingen leder till möjligheter att vidmakthålla ett bestämt landskap, att fortsätta leva på gården, att fortsätta arbeta i naturen och i närheten av sin bostad eller att få möjlighet till vad som beskrivs som ett fritt och självständigt arbete. Det kan ses som en motsättning mellan vad Stenseke benämner en ekonomiskt rationell inställning till brukandet kontra en upplevelserationell, men har också en moralisk dimension. Framför allt är det i diskussioner om produktion av salix (energiskog) som bönderna framställs som livsmedelsproducenter, och då

ofta med ett globalt ansvar för ögonen. Några av de intervjuade har åsikter som att det inte kan vara meningen att man ska odla salix på åkermarken så länge det finns människor i världen som svälter. Det ses som ett resursslöseri och man ifrågasätter om det verkligen inte finns bättre alternativ för att lösa världens energiproblem. Även i synen på landskapsvård finns liknande resonemang. Marken ska vara till för att producera livsmedel på, inte för att skapa ett landskap med ett bestämt innehåll. Spannmålsbonden Olof ondgör sig över alla de öppna diken han måste ta hänsyn till när han arbetar ute på fälten. Han är en av dem som ser positivt på de rationaliseringar som gjorts inom jordbruket. Då blir äldre landskapselement ett hinder i en effektiv produktion. ”Man ska inte ägna energin åt att sitta och vända utan det ska ju bara gå fram och tillbaka. Så det finns ju hur stor rationaliseringspotential som helst” säger han. Han anser dessutom att det ur ett

samhällsekonomiskt perspektiv är felaktigt ”att sitta och kasta ut pengar på att folk ska putsa diken”. Jordbruksstöd bör inte gå till annat än den primära produktionen menar han, eftersom bondens uppgift är att producera livsmedel på ett så effektivt sätt som möjligt.

Genom att betona arbetet med jorden och djuren blir definitionen av bonden i stora stycken maskulint kodad. Jordbruket är ordnat efter en maskulin princip och kvinnan blir den osynliga bonden, menar Flygare.¹³ Det moderna jordbruket saknar ofta kvinnor i arbetet ute i markerna och i ladugårdar och svinstall. Finns män att tillgå för detta arbete, finns kvinnor sällan där. Kvinnorna är mer en reserv som nyttjas i arbetstoppar och för annat arbete i jordbruksföretaget. Det betyder inte att kvinnorna inte är aktiva i jordbruksföretaget, men med denna definition av vad en bonde är blir kvinnornas arbete lätt förbiset. Brukandet av jorden innebär att man genom en aktivitet får den passiva jorden att ge avkastning. Det finns en lång idéhistorisk tradition att uppfatta mannen som den aktiva och kvinnan som den passiva. Odlingens karaktär av en aktiv handling gör att den genom historien förts till det manliga området.¹⁴ Det är det traditionella manliga arbetet man tar fasta på i definitionen av bonden, mer eller mindre medvetet. Olof är medveten om att kvinnor lätt hamnar utanför gruppen bönder, men vill ändå inte uppfatta bonden som något annat än den som driver arbete på fälten och i fåhus:

Det där har jag diskuterat en gång förut om en kvinna kan vara bonde. Det kanske hon kan. Egentligen är det ju så att det finns bönder och bondkärningar. Och förr i tiden, jag brukar ofta tänka på min farmor, det var ju en djävla nyckelposition att vara kvinna på gården, även om inte hon var bonde. Så berodde det ju på hur bra man hade det, det berodde mycket mer på den tiden på hur duktig hon var att ta till vara allting och göra mat av råvarorna, göra kläder och så vidare när det inte var så mycket penningekonomi. Men det där har försvunnit lite. Inte vet jag om tjejer tycker det är tråkigt att hålla på att sylta och safta nuförtiden.

Delar av det som en gång var en naturlig del i böndernas hushåll har idag försvunnit, medan annat kommit till. Att kvinnor till exempel i hög utsträckning ansvarar för det pappersarbete som förekommer i ett jordbruksföretag bidrar inte automatiskt till att de räknas som bönder. Själv säger Olof om sin fru, som har anställning utanför gården och som inte räknas som bonde av honom, att hon ”åker och hämtar reservdelar och kör ut mat och diesel” under perioder med mycket arbete. En arbetsfördelning som bygger på traditionella könsroller ligger till grund för antagandet att kvinnor sällan kan vara en del av bondekollektivet, där mannens arbete ute i markerna ges status av arbete för ”riktiga” bönder.

Hästägare

En grupp som ökar i antal på den svenska landsbygden är de som med en generaliserande term här kallas för hästägare. Ofta är det människor som flyttat ut från städerna till landsbygden, de bor på äldre gårdar och använder marker och ekonomibyggnader för hästhållning. Det är en grupp som på många sätt liknar dem som jag har intervjuat, men det är skillnaderna mellan dem som framhävs i intervjuerna. Å ena sidan bor hästägare på en bondgård och behöver nyttja marken för att hålla sina hästar. Men å andra sidan är det inte en del av ett jordbruksföretag och de är ofta inflyttade till trakten. I skapandet av identiteter framhålls ofta att det är i mötet med andra som identiteten blir till. För bönderna är hästägarna en mycket viktig grupp att spegla sig själv i och ta avstånd från. Om hästägarna kan anses vara bönder är i det enskilda fallet beroende av vad man uppfattar som det viktigaste kriteriet för att vara bonde. Frågan om hästägares tillhörighet till bondegruppen kommer att återkomma i texten, men i detta kapitel handlar det om deras förhållningssätt till jorden. När jag frågar Karin, en av de bönder som själv driver ett diversifierat jordbruk med bland annat landsbygdsturism, om hon räknar in hästägarna i bondegruppen svarar hon nekande. Hon berättar om sin granne som har hästar men som inte på något sätt kan anses bruka jorden:

13 Flygare 1999 s 326ff

14 Sörlin 1993 s 34

Ett rationaliserat odlingslandskap för livsmedelsproduktion, eller ett landskap med andra värden?

Han har inga jordbruksmaskiner kvar, utan vi får hjälpa honom med det. Han har sålt allting. Han har taxirörelse, men han är ingen lantbrukare längre. Utan det hö och halm han ska ha, det tar han ju från oss. Han har lite grand själv, men det är bara beteshagar. Han måste ju ha någonstans att släppa ut dem. Så det är inte jordbruk i den bemärkelsen. Han har en traktor för att köra dynga, men inget annat. Han har inga harvar, ingenting kvar. [—] Ingen plog, ingenting. Det vet jag inte var gränsen går, vad är en bonde? Det är registrerat jordbruk, men det finns ju inte som jordbruk. Inte så. Han sår ju aldrig någonting annat. Men han släpper ut hästarna. Han har ju aldrig någon spannmål, han har ju inget växelbruk längre.

Om man däremot hyr ut stallplatser, håller de inhyrda hästarna med foder och tar hand om gödseln från dem är sannolikheten större att man kan uppfattas som bonde. Det blir en produktionsgren lika god som spannmål, mjölkkor eller slaktsvin. Viktiga faktorer som vägs in är om man själv producerar sitt foder och i vilken omfattning man har hästar. Några av informanterna har själva hästar på gården, men de beskriver det inte som en viktig del av produktionen på gården. Det är mest något som man har utöver vad som beskrivs som en basverksamhet. Hästverksamhet i sig ges sällan status av att ensamt kunna skapa en bonde när man har brukandet av jorden som viktigt kriterium.

Bonde som kvalitetsbeteckning

Att bonden är den som brukar marken har också en kvalitativ sida. För att vara en riktig bonde måste man också vara en god bonde, en som brukar sina marker i enlighet med vad som uppfattas som god hävd. I begreppet god hävd finns en moralisk tanke. Man har inte en absolut självbestämmanderätt över sina marker utan förväntas sköta dem enligt vedertagna konventioner.¹⁵ Bonde blir därmed lite av en hederstitel, något man får kalla sig om man vet att sköta sina marker – och sig själv. En kvinna som kan bli utdefinierad som bonde för att hon inte arbetar med det som kan hänföras till jorden och djuren, kan ändå bli kallad för bonde om hon anses vara ”duktig” – och tvärtom. Anita som tidigare drivit en svingård på heltid men nu driver gården som ett deltidjordbruk med spannmål, är medveten om att hon som kvinna ibland har svårt att räknas in i bondegruppen. Hon upplever att kraven att hålla sig inom givna ramar är större för henne. ”Dels är man tjejj och så har man så mycket konstiga idéer och gör så konstiga saker, tycker de jämt.” Ska man som kvinna leva upp till titeln bonde är handlingsutrymmet mer begränsat.

En bonde förväntas ha ett genuint intresse för det han eller hon håller på med. Det ska finnas en glädje och en stolthet över att man är brukare av jorden och den som producerar livsmedel till jordens befolkning. Det är som om det faktum att man arbetar med något levande, något organiskt, ger mening åt arbetet.¹⁶ En god bonde är därför en som tycker om sitt arbete, är stolt över det och sköter det på ett snyggt sätt. Det är, som Stenseke skriver, som om den goda bonden ”föds ur ansträngningen”.¹⁷ För att få respekt inom bondekåren ska man alltså tycka om arbetet – och arbeta hårt. Det unga paret Annelie och Hans driver en gård med mjölkkor. För dem är det viktigt att ständigt utvecklas, och att ha som mål att bli ”bäst” på det man håller på med. De är oförstående inför kollegor som inte tycker det är roligt med det dagliga arbetet men ändå fortsätter och det är av den anledningen som de båda är kritiska till mjölkroboten. Roboten, menar de, framställs som

ett alternativ till arbetet. ”Då skaffar man en mjölkrobot för att sköta korna för att kunna skaffa ett annat jobb” säger Annelie och tillägger att ”då verkar de inte så intresserade av kor från början”. Rationaliseringen får inte gå så långt att bonden tappar den konkreta kontakten med marker och djur. Och bonden ska älska denna fysiska kontakt. Likaså kan storleksrationaliseringen uppfattas som ett hot mot den ”goda” bonden. I de stora enheterna, ibland utmålade som industrier, är några av bönderna rädda att man tappar känslan för det man arbetar med. Det blir ett rationellt och mekaniskt arbete där närkontakten med det man arbetar med tenderar att försvinna. De ekonomiskt rationella motiven får inte överskugga glädjen och intresset för det man gör.

Med ett liknande resonemang tycker Östen att man inte kan se alla bönder som ägnar sig åt landskapsvård som goda bönder. Östen tillhör en grupp av de intervjuade som starkt betonar bonden som bearbetare av jorden och hållare av djur. Själv har han svin som sin största produktionsgren. Men den primära drivkraften kan inte vara att få vinst i det man gör, utan det måste också finnas ett intresse och en hängivenhet för det man gör – oavsett vad den ekonomiska ersättningen är. Han menar att det är de bönder som inte har så god ekonomi som ibland söker pengar för landskapsvård (miljöstöd) för att få bättre lönsamhet i jordbruksföretaget. ”Där det ser ut som en katastrof, de har sökt” säger han. Det är som att landskapsvården bör ske av varje duglig bonde av kärleken till sina marker, inte för att det ger en inkomst att leva av. Östen spår i en slags dystopi en framtid med speciella landskapsvårdare som ska sköta det arbete med landskapet som idag åligger bönderna. Det kommer att vara en grupp som lär sig den omfattande byråkrati som omger det svenska jordbruket för att kunna tjäna pengar på verksamheten. Men några bönder anser han inte att de kommer att vara då de saknar ett äkta intresse för arbetet.

En grupp som lätt hamnar utanför bondegruppen även när man ser till kvalitativa aspekter är hästägarna. ”Hästgård”, säger en av bönderna, ”då har man styckat från 3 hektar och så går hästarna

15 Flygare 1999 s 402

16 Jansson 1984:99

17 Stenseke 1997 s 98

Mjölknig i robot, visserligen ett mekaniserat arbete men också ett där djuren står i centrum.

dar och har det skitigt om fötterna”. Hästägarna anses till exempel inte ha tillräcklig kunskap om hur mycket betesmark hästar behöver och de kan inte hantera dyngan från hästarna på ett bra sätt. De är helt enkelt inte tillräckligt duktiga för att få räknas till bönderna. Likaså kan de bönder som har en ekologisk produktion ses som sämre bönder i vissa fall. Några företrädare för den konventionella odlingen bland de som intervjuats anser att de som driver ett ekologiskt jordbruk inte klarar av att ta hand om jorden på lika gott sätt. Man anför till exempel att den ekologiska produktionen tär så pass mycket på jorden att man i längden riskerar att suga ut den och man kan också förklara att de eko-

logiska bönderna är sämre på att hantera gödseln än de konventionella.

Bonden förutsätts ha ett genuint intresse för att sköta sina marker på bästa sätt, inte bara här och nu utan även i det långa perspektivet. Om det är den konventionella eller den ekologiska bonden som gör det är man inom bondeleden inte överens om, men i vart fall använder företrädare för båda ståndpunkterna liknande argument: Jorden är en livsnödvändig resurs som man har som uppgift att förvalta på bästa sätt, så att den kan brukas av de generationer som kommer efter. Det är marken bönderna lever av och så ska kommande bondegenerationer också göra.

Leva på gården

Huvuddelen av inkomsten

Bland bönderna i undersökningen finns de som lever helt och hållet på det traditionella jordbruket med åkerbruk och djurhållning, de som har breddat sin verksamhet och de som även har arbete utanför gården. Frågan om man måste arbeta heltid inom jordbruket för att kunna räknas som bonde har diskuterats inom bondekåren och har därför inte varit en främmande fråga under intervjuerna. Även om få ställer krav på att man måste arbeta heltid inom det traditionella jordbruket för att räknas som bonde, så ställer många i alla fall som krav att en bonde ska leva på det som gården ger. En av dem som har en jämförelsevis stram syn på vad en bonde kan göra och inte, är svinbonden Östen. För honom är det självklart att det bara är de som till största delen får sina inkomster från det traditionella jordbruket som kan räknas som bönder:

Nej, men gör man någonting annat som man tjänar pengar på, då är man kanske inte så mycket bonde även om man håller på och har lite djur eller har lite spannmål. Då är ju det en hobby. Då kan man inte kalla sig för bonde riktigt. [--] Jag menar inkomsten tar de ju in från sidan. De brukar jorden för att det ska vara snyggt. Visst kan man ju kalla sig bonde, men egentligen är de ju någonting annat. För jag menar, åker jag och jobbar borta en dag, inte kallar jag mig att jag är postutkörare om jag kör tidningar en dag i veckan. Det är kanske min hobby, eller vad jag ska säga.

Östens fru jobbar liksom han på gården, men har även andra inkomster. Hon är ändå bonde i deras egna ögon eftersom den största delen av hennes arbete sker på deras eget jordbruk. Med denna syn på vilka som är bönder räknas ibland kvinnan bort. Det är – återigen – mannen och det traditionellt manliga arbetet man har för ögonen. I hushåll där inte båda arbetar på den egna gården är det till största delen kvinnan som har jobb utanför gården, även om hon fortfarande är delaktig utanför konorstid. Bonden blir därför bara en person i hus-

hållet, inte hela. Familjejordbruket kan definieras på olika sätt. Skillnaden mellan Djurfeldts och Flygares syn på familjejordbruket kan sägas vara i vilken utsträckning de tillerkänner fler än den som har jordbruket som sin huvudsakliga inkomst delaktighet i jordbruksföretaget. Den vidare definitionen som Iréne Flygare använder sig av förmår till större del tillmäta det arbete som görs vid sidan av den huvudsakliga produktionen ett värde, vilket gör det möjligt att i större utsträckning erkänna kvinnor som bönder. En av de intervjuade, Petter, ser det som att endast en person kan vara bonden på gården. Den som har huvudansvaret är *bonden* vilket i praktiken betyder att det i de allra flesta fall är mannen som räknas som bonden. En kvinna kan bo på gården, delta i jordbrukets många arbetsuppgifter och vara knuten till platsen, men ändå inte ses som bonden. Det finns trots allt även ett krav på ett faktiskt brukande av jorden i bakgrunden. Hade Petter haft samma syn på familjejordbruket som Flygare förespråkar hade även kvinnan på gården räknats som bonde, då hennes arbete också är en förutsättning för gårdens produktion.

Det kan finnas en ekonomisk orsak till att man som heltidsbonde vill distansera sig från deltidslantbrukarna. Marie, som tillsammans med maken driver en gård med spannmåls- och mjölkproduktion på heltid, säger att deltidbönderna kan finansiera sitt jordbruk delvis genom sitt yrkesarbete. De får in pengar utifrån som sedan går in i jordbruket. ”Sen kan man se många mindre gårdar där de jobbar utanför som har en hel jädra maskinpark. Skulle de bara leva på gården skulle du ju aldrig ha råd med den där maskinparken” säger hon. Maries mening är att deltidbönderna genom detta subventionerar svenska livsmedel och därmed försvårar verksamheten för heltidsbönderna. Heltidsbönderna får svårare att få gehör för sin ekonomiska situation inför omvärlden.

Hästågarna kan hamna utanför bondegruppen för att de har en helt annan ekonomi än de s.k. rik-

Hästar ses både som en fritidssysselsättning och som en möjlig del av ett jordbruksföretag.

tiga bönderna. Att vara bonde förklaras handla om att man har ett företag som liksom alla andra företag har krav på sig att gå med vinst. Hästägare som bara har utgifter kopplade till sina hästar ses därmed inte som bönder. De som däremot hyr ut stallplatser, producerar foder eller har en ridverksamhet och därmed en näringsverksamhet, kan räknas till bönderna. Hästägarna kan vara en konkurrent om marken. Om de köper mark som är attraktiv försvårar de för de "riktiga" bönderna att expandera för att kunna leva av sitt jordbruk. Därmed finns ett ekonomiskt skäl att markera att hästägare inte tillhör bondegruppen.

För att kunna leva på gården är det tvunget med en viss volym på produktionen. Hos flera av de intervjuade bönderna finns en önskan om ett helt avreglerat och marknadsstyrt jordbruk, där den ekonomiskt rationella bonden kan slå ut bönder med

andra drivkrafter. I ett sådant system skulle det vara nödvändigt med betydligt större enheter än idag för att kunna leva helt och fullt på det som jordbruket ger. Även om man av andra orsaker kan se att en utveckling med allt större och fler enheter skulle vara negativt för näringen, är det ur en ekonomisk synvinkel ändå en önskvärd riktning och ett måste för den bonde som anser att det viktigaste är att man huvudsakligen lever på det som gården ger. Många gånger finns hos en och samma person en dubbelhet inför en sådan utveckling. Man kan se både nackdelar och fördelar, men vilket som i slutändan väger över är beroende av vad man har för definition av bonden. Är det främsta att man ska kunna leva på gården är också stora enheter att föredra. Ett ekonomiskt rationellt förhållningssätt till att bedriva ett jordbruk kräver att enheten har så pass stora marker att det ska kunna inbringa en tillräcklig inkomst. För

att bedriva ett jordbruk med en upplevelserationell drivkraft däremot, är en mindre enhet ibland en förutsättning.

Mångsyssleri

Inom jordbruket har det under en lång tid talats om nischer, komplement, multifunktionalitet eller, som det får heta här, mångsyssleri. Vad det handlar om är att de traditionella sysslorna med jorden, djuren och skogen har kompletterats med ytterligare verksamhet. Till stor del är detta orsakat av att det blir allt svårare att kunna försörja sig på gården. Historiskt är det under en kort period som bönder har kunnat ägna sig enbart åt åkerbruk och djurhållning. Verksamheten har tidigare varit bredare än så, och under början av 2000-talet talade man alltså om en återgång till ett mångsyssleri. Böndernas sätt att organisera sin produktion skiljer sig från andra grupper på ett väsentligt plan. Här finns latent möjligheter att utöka verksamheten utan att tillföra något ytterligare kapital. I bråda tider inom jordbruket visar sig detta till exempel i att familjemedlemmar som har sin inkomst från annan verksamhet ändå kan nyttjas som arbetskraft. När Iréne Jansson (Flygare) intervjuar uppländska bönder på tre gårdar i början av 1980-talet menar de intervjuade att deras produktion inte är optimal. Det går att ytterligare intensifiera driften, om man så önskar.¹⁸ I studien åsyftas att man har mark och möjlighet att hålla djur som ännu inte nyttjats till fullo. Men detta ekonomiska system, med potentiella resurser på den egna gården att nyttja, har funnit sin användning även i ett system med ökat mångsyssleri.

Hur man kan vidga sin verksamhet styrs naturligtvis av vilka resurser man har på gården och av personliga intressen. Bland dem som intervjuats finns det de som har *Bo på lantgård* där man erbjuder boende i jordbruksmiljö, gårdsbutik, självplock, marknader, auktioner, julgransodling, gårdsbageri och försäljning av skinnslöjd. Alla har de sett sin verksamhet som en komplettering eller vidareförädling av annan verksamhet. Det som ryms inom mångsyssleriet ses inte som huvudverksamheten och

står ekonomiskt också för en mindre del av gårdens omsättning. Det är ofta kvinnor som har huvudansvaret för den verksamhet som går under beteckningen mångsyssleri.¹⁹ På en gård förklaras det ha initierats av mannen, men även för det hushållet är det en verksamhet som gett främst kvinnan möjlighet att fortsätta delta i arbetet på gården på heltid. Flera pekar på en tendens hos de sydeuropeiska kollegorna, som mycket tidigare började bredda sin verksamhet, att männen går in i det arbetet när man förstår att det också ger en tillräcklig ekonomisk vinst. Men så länge det är på ett mer prövande stadium så tillhör det främst kvinnornas arbetsfält.

I intervjuerna ger man i de flesta fall uttryck för en väldigt accepterad syn på de bönder som ägnar sig åt mångsyssleri. Det ses som en fråga om hur man disponerar sina resurser och inte som en inkräktning på bondesysslor. Det är få som ifrågasätter om mångsysslarna verkligen är bönder, men det förutsätter att man håller verksamheten på en jämförelsevis låg nivå. Det finns en gräns när man upphör att vara bonde och bli något annat, även om det är svårt att säga var den gränsen går. Visst kan man tillverka trädgårdstomtar vid sidan av lantbruket, men någons passera man en gräns och blir ”trädgårdstomtefabrikör”, som en av de intervjuade uttrycker saken. Men till största del uppfattar de intervjuade bönderna det som att en god bonde faktiskt försöker att hitta sätt att fortsätta leva på det som gården ger. Denna tanke ansluter också till den ideala bilden av bonden som en som i alla lägen kan reda sig själv – till skillnad från exempelvis stadens lönearbetare.²⁰ Man kan säga att den goda bonden inte bara stirrar sig blind på brukandet av jorden, det finns så många andra resurser på en gård. Hittar man verksamhet som kan komplettera den befintliga så ökar sannolikheten att man i framtiden kan ha gården kvar och fortsätta leva på den. Att hitta nya lösningar för verksamheter på gården kan uppfattas som mycket bättre än att till exempel ta ett jobb utanför gården. Marie är en av dem som uttrycker den åsikten:

Just nu är det ju en trend när det bara ska rationaliseras hela tiden. Nu läste jag någonsans, och det var

¹⁸ Jansson 1984 s 139

¹⁹ Jfr Götebo-Johannesson 1996

²⁰ Sörlin 1993 s 30

Arbetsplats och bostad. I den agrara livsformen är det svårt att upprätthålla en skillnad mellan den privata sfären och arbetet.

hemskt bra, att det kanske inte är det som är det viktigaste. Man måste ju titta på vad man har på gården. Och det är det jag tycker, många som bara har spannmål och jobbar borta, de tittar inte vad det finns för värden på gården som man kan utnyttja och ta in intäkter på. [--] Som den här gården. Bara spannmål skulle aldrig vi klara oss på utan vi måste ha djur. Så kan man titta på vad vi har. Har vi utrymmen så vi kan hyra ut förvaringsutrymmen, eller det här med att vi har ett tomt hus på gården. Kan man göra i ordning det och hyra ut? Kan man sälja halm, hö till hästfolk? För där är en jättepoteential att sälja foder. Kan vi sälja till exempel hästhavre hellre än att sälja till Lantmännen och kanske få ut mer pengar den vägen?

Visst har det framkommit åsikter som uttrycker skepsis till mångsyssleriet, men det ses ändå i de allra flesta fall som något positivt. Det ger ändå en fortsatt möjlighet att leva på gården och av gården för den som inte bara vill resignera när de ekonomiska förutsättningarna förändrats i det omgivande samhället.

En livsform

Att arbeta utanför gården är att ha en tjänstekomst, något som ibland kan uppfattas som motsatsen till att vara bonde. I detta att ha tjänstekomst ligger inte bara att man får "andra" pengar. Det handlar också om att man inte får vara sin egen

och styra över det egna arbetet. Friheten är något som återkommer som ett grunddrag i böndernas berättelser om vad det innebär att vara bonde.²¹ Men det finns fler delar i denna livsform. När Iréne Jansson (Flygare) intervjuade uppländska bönder i början av 1980-talet var det tydligt att bönder är innehavare av en annan livsform än andra grupper i samhället. Det hon identifierar som grundläggande är att boende, arbete och fritid flyter ihop och bildar speciella arbetsvillkor för gruppen bönder.

Begreppet livsform används i beskrivningar av bönder, både av bönderna själva och av utomstående betraktare, för att visa på det annorlunda gentemot den mer urbana och den lönearbetande delen av befolkningen. Lone Rahbek Christensen talar om tre olika slags praxis eller livsformer, som formar människors vardagsliv: Lönearbetarens, den karriärbundna och den självständiga livsformen. De formas alla av förhållandet till arbetet, men strukturerar också vardagsliv och relationer till omgivningen. Lönearbetarens livsform karaktäriseras av att man gör en åtskillnad mellan arbetet och fritiden. Hon uttrycker det som att det är fritiden som är målet och arbetet medlet. På fritiden ska man förverkliga sig, man kan presentera sig som familjefar eller som fotbollsspelare. I den karriärbundna livsformen är tvärtom arbetet målet och fritiden medel. Det är genom arbetet som man förverkligar sig och det man gör utanför arbetet är avkoppling så att man orkar med arbetet. Den sista livsformen kännetecknas av att man inte gör någon uppdelning mellan arbetet och fritiden. Det är inom denna livsform som man återfinner bönderna, tillsammans med andra familjeföretagare. Det är en självständig livsform på så vis att man själv kan och även måste ta det fulla ansvaret för arbetet. Man ska kunna arbeta hårt, inte bara under arbetsintensiva perioder. Arbetet uppfattas som en integrerad del av livet. Arbete, fritid, familj, verksamhetens ekonomi och privatekonomin är i denna livsform alla förbundna med varandra på ett sätt som det inte är i de andra två.

Att vara bonde uppfattas helt enkelt som ett sätt att leva, inte bara som ett yrke genom vilket man

försörjer sig. Friheten och bundenheten som ofta återkommer i bönders egna berättelser är karaktäristiskt för familjeföretagarlivsformen. Man har en självständighet men är samtidigt aldrig fri från arbetet. Här görs ingen större åtskillnad mellan arbete och fritid/avkoppling. Hårt arbete är en dygd. Hela familjen är ofta involverad i produktionen, även om en av makarna arbetar utanför gården finns det arbetsuppgifter som man har ansvar för. Boendet skiljer sig också från de andra livsformernas boende. Att man bor på gården gör att det blir näst intill omöjligt att upprätthålla en skillnad mellan arbete och fritid.

De bönder som tar arbeten utanför gården kan lätt uppfattas ha övergivit den livsform som kännetecknar den agrara världen, för att istället leva som lönearbetare. Men viljan att ändå försöka anpassa sin verksamhet så att det går att leva på gården kan tolkas som ett sätt att ändå försöka fortsätta leva efter det mönster man är van vid.²² För mångsysslaren Petter är det inga problem att se sig själv som bonde fastän han utöver det traditionella jordbruket även arbetar med många andra verksamheter, så som fastighetsskötsel och datasupport. Han kallar sig själv för bonde för att han ändå driver verksamheten i egen regi. Det handlar för honom kanske inte främst om att han lever uteslutande av gårdens resurser, utan att han som småföretagare fortfarande har den livsform som utmärker bonden. De beslut som Petter tar om sin produktionsinriktning kan sägas grunda sig på en livsformsrationell inställning till brukandet.

Marknadsanpassning

Bönderna i undersökningen har själva sett hur bilden av bonden har förändrats under deras verksamma tid. Förändringen gäller både i synen på vilka arbetsområden som en bonde kan ägna sig åt och en faktisk förändring orsakad av strukturförändringar. För att gården ska kunna vara kvar som en produktionsenhet, måste också den goda bonden kunna anpassa sig efter omvärlden. Här framträder bonden som en företagare, utelämnad till marknadskrafterna som vilken annan producent som helst. Det finns

²¹ Flygare 1999, Salomonsson 1999

²² Jfr Karlsson 1999 s 113

många olika sätt att anpassa sig efter marknaden. Man kan expandera, börja med mångsyssleri eller producera en alternativt framställd mat. En grupp som många av de intervjuade räknar med att kunna anpassa sig efter är konsumenter som är beredda att betala mer för sina livsmedel, förutsatt att de produceras på ett ekologiskt jordbruk eller under vissa djuretiska principer. Gårdsbutiker och gårdsslakterier är verksamheter som baseras på denna utvecklingstendens. Den som anammar detta är inne i en verksamhet med upplevelsen i centrum. För den upplevelserationella bonden menar Stenseke att de ekonomiska värdena hamnar i bakgrunden för viljan att vårda och utveckla en gård med till exempel natur- och kulturvärden. Motiv som att man vill visa upp hur jordbruk bedrivs idag och att man tycker om att arbeta med människor spelar sannolikt en stor roll. Men det behöver för den skull inte stå i motsats till ekonomiska motiv, då det är en marknad som i allt högre utsträckning finner konsumenter.

Den positiva attityden till en utveckling mot större produktionsenheter som några av de intervjuade har, kan förklaras med att det är en anpassning som marknaden kräver. Storleksrationaliseringarna ger billigare mat, vilket är ett önskemål från konsumenterna. Stora konkurrenskraftiga gårdar har dessutom betydligt större chanser att kunna drivas vidare. Men det finns även en stark önskan hos en allmänhet att få behålla de mindre gårdarna som för tankarna till barndomens eller sagornas landsbygd. Ur marknadssynpunkt kan man se det som att de mindre gårdarna behövs för att också de svarar upp mot konsumenternas önskemål. Det är de som syns i reklamsammanhang och det är de gårdarna som skolklasser helst åker ut och tittar på. Både det storskaliga och det småskaliga jordbruket kan med andra ord ses som väl marknadsanpassade, och båda utvecklingarna kan ses som ett svar på ett hårdare ekonomiskt klimat. Både en önskan om stora bärkraftiga enheter och små enheter kan ibland också finnas hos en och samma person. De fyller två olika behov.

Om det ekologiska jordbruket står för ett bra framtidsalternativ eller inte är de jag talat med inte överens om. Några har själva en KRAV-ansluten

produktion, eller en som de menar är lika bra (eller rent av bättre) ur miljöhänsyn. En övertygelse kan naturligtvis vara det som avgör om man väljer att producera ekologiskt framställda livsmedel, men lika mycket kan det vara en överlevnadsstrategi. Man talar om att man som producent får anpassa sig till vad konsumenten vill ha, oavsett om man själv tycker att det är en bra produktion eller inte. Vill konsumenterna ha livsmedel som är framställda på ett ekologiskt sätt eller genom en annan djuretik så ska man också kunna erbjuda den typen av produkter. Det finns också några som kan tänka sig att gå över till ekologisk produktion för att den kan vara bättre än den konventionella i ett ekonomiskt perspektiv.²³ En av dem är Andreas. Han är skeptisk till den KRAV-an slutna produktionen då han anser att den är mer skadlig för jorden än den konventionella. I den ekologiska odlingen finns andra immateriella värden inblandade varför han menar att den är att betrakta som en "låtsasproduktion". Ändå är han inte säker på att han inte kommer att gå över till den typen av odling eftersom den kan ge bättre inkomster:

Jag är konventionell bonde. Jag skulle inte ha ett dugg emot att ha en del av min mark ekologiskt odlad. Alltså jag skulle inte ha något emot det. Även om jag skulle vara tveksam till det. Jag skulle inte vara eld och lågor för det och gå ut och skrota med att ja jag, jag odlar minsann ekologiskt. Det skulle jag inte kunna göra. Utan det skulle vara plus och minus, om lönsamheten skulle vara bättre i det. Och det är den idag.

Den som vill kunna leva på gården måste alltså vara beredd på att också göra förändringar, och ibland ganska omfattande sådana. En personlig övertygelse om att det är en riktig förändring är inte alltid viktigt. Om målet är att kunna leva vidare som en produktionsenhet kan man ha en pragmatisk inställning till alternativa produktionsformer.

23 Jfr Stenseke 1997 s 31

Att förvalta ett arv

Det personliga arvet

Bonden som förvaltare av ett nationellt arv är ett välkänt tema i beskrivningar av bonden. Det gamla agrarsamhället beskrivs som något genuint svenskt och får lätt ett romantiskt skimmer över sig. Den självägande bonden (och då framför allt de bönder som baserar produktionen uteslutande på den egna familjens arbetskraft) framställs som ett ideal. Det arv som bonden kan sägas förvalta är förvisso nationens självbild, men även den egna gårdens och släktens historia. Det forna Sveriges agrara prägel kan tolkas om till en individuell nivå. Bonden blir personligen länken mellan dåtid och nutid, som för Karin som gärna framhåller sin bys historia:

Det är ju hällristningar ända in i byn. Så att här har ju folk varit förut. Och det är ju också kul, att få vara med och få vara kulturbärare. Så är det ju. Och det är ju en fördel att få vara lantbrukare, att få vara med och odla. Det är roligt också. Vi har en runsten som är rest över en som hette Gilde, som var en god bonde. Så vi får väl bära det vidare.

Karin kan även dra ekonomisk nytta av att vara, som hon själv kallar det, kulturbärare. Hon har *Bo på lantgård* och gårdsbutik, två verksamheter som bland annat bygger på konsumenternas önskan om att komma nära vad man uppfattar som något ursprungligt och äkta svenskt. Karin bor och verkar i en by som har uppmärksammats i den lokala kulturmiljövården, något som hon kan använda sig av i sin verksamhet.

Förvaltaren

Jag frågade mjölkbonden Bengt som räknar med att han inte har så många år kvar som brukare, om han tror att han fortfarande kommer att räkna sig själv som bonde den dag en produktion i hans regi upphör på gården. Först är han mycket tveksam, men

säger efter en stunds funderande att det kommer han nog att känna sig som. Han skulle ju trots allt fortfarande ”bruka arvet”. Ägandet uppfattas av många forskare som en av de stora och mest grundläggande drivkrafterna till att bedriva jordbruk tillsammans med viljan att lämna över till nästa generation. Man ska förvalta gården på bästa möjliga sätt så att man kan lämna över den till de som kommer efter. Även om förvaltartanken främst har förklarats handla om förhållandet till marken så omfattar den också icke-materiella värden.²⁴ Då gården inte längre kan försörja en familj eller ens vara inkomstkällan för en av medlemmarna i familjen, har många valt att istället driva jordbruket på deltid. Att man fortsätter driva gården, ska nog förklaras med att man trots allt ser sig som förvaltare av ett arv som ska lämnas vidare till barnen. För inte vill man vara den brutna länken, den som efter många gånger flera generationsövertagande bryter kedjan. Kraven från dem som var före och de som kommer efter är det som sätter ramarna för vad man kan göra med jorden. Som bonde är man inte en absolut ägare av den gård man brukar, utan mer att betrakta som föreståndare för den under en tidsbegränsad period.²⁵

Den brukare som flyttar till en ort riskerar att ha det svårare att räknas in i bondekåren just för att han eller hon inte har någon historia på platsen att luta sig mot. Petter säger sig vara lite tveksam till om en inflyttad kan räknas in i bondegruppen. Han menar att det är beroende av på vilket allvar den inflyttade tar den förvaltande uppgiften:

Då är du så att säga den första som kommer in i det ledet. Sen kanske inte ledet fortsätter efter dig. Men jag föreställer mig att du är nog inte likställd med övriga i mina ögon, förrän jag har konstaterat att du tar det här på allvar, att du ser det som ett förvaltar-skap, att du tar hand om gården.

²⁴ Jansson 1984 s 148, Flygare 1999, Götebo-Johannesson 1996 s 116, Salomonsson 1999 s 66, Stenseke 1997 s 102

²⁵ Flygare & Isacson 2003 s 65f

Runstenen berättar att här finns en kontinuitet av boende och brukande i århundraden.

På frågan om vilka som kan räknas som bönder har några av informanterna, inte sällan med viss uppgivenhet, svarat att det går inte att göra någon definition. Den som känner sig som en bonde är det också, det ses som en inställning man har som uppväxt på en gård. För Andreas är det tankesättet framträdande. I hans ögon är ”en gammal farbror som har arrenderat ut sitt jordbruk i 20 år” en bonde. Han säger att det har med boendet, och kanske främst med identiteten att göra. Det är en känsla snarare än en kategori grundad på objektiva kriterier. Man kan kanske säga att den livsform som utvecklats inom den agrara världen i detta fall är en starkare identitetsfaktor än självaste arbetet med

jorden. Det handlar om att personligen förvalta den identitet som uppfattas som bondens.

Familjejordbruket

De flesta bönderna i undersökningen brukar sin egen eller sin makes/makas släktgård. Endast två av de intervjuade arrenderar en gård. För många av dem betyder det också mycket att det är en ärvd gård och de säger också att det känns viktigt att bevara dem som just familjejordbruk. Deras uppfattning om vad familjejordbruket är liknar mest Djurfeldts *egentliga familjejordbruk*, där kärnfamiljen utgör såväl produktions- som konsumtionsenhet. Men även småbruken och enmansbruken kan enligt några räknas

Två generationer jordbrukare. På gården finns också släktens historia.

som familj jordbruk, då de till skillnad från storjordbruken inte har någon extern arbetskraft. Några av bönderna i studien ger uttryck för en kritisk hållning till vad man menar är familj jordbruket. Kritikerna betonar i intervjuerna framför allt det omoderna med det. Det sätts ett likhetstecken mellan familj jordbruket och en ansträngd ekonomi och svår arbetssocial situation. Framtiden anser de ligga i drifts- och aktiebolagen, en form som tre bönder i studien har valt att driva sin verksamhet i. Med ett lite annat sätt att organisera ägandet och arbetet tror man också att nackdelarna inom näringen kan minska. Huruvida det verkligen är att ta ett steg bort från familj jordbruket eller om det bara är en mindre förändring ur ägar- och arbetssynpunkt kan diskuteras. Med Flygares definition av familj jordbruk

är det fortfarande ett sådant så länge det finns ett släktskap mellan de som brukar gården. Svinbonden David driver själv verksamheten som ett aktiebolag med sin far och anställda och är en av dem som vänder sig mot en nostalgisk beskrivning av familj jordbruken. För honom finns det ingen anledning att arbeta för att bevara dem. Han målar upp ett scenario med ensamhet, hög arbetsbelastning, lidande familjeliv och oförmåga att kunna sköta sitt jobb som en konsekvens av alla påfrestningar. Så blir katastrofen ett faktum: ”Ja, sen är man där med ett vanvårdsfall och en personlig tragedi. Det är förödande med den pressade ekonomin och det här har man från LRF:s sida velat framhålla som en idyll”, säger han.

För några av de intervjuade är familj jordbruket emellertid det som man vill värna om. De säger att

Salixodling. Ett "kulturbrott" för några, och en möjlig inkomstkälla för andra.

de inte vill ha "industrier" och de vill kunna fortsätta att leva på det som gården ger. De är medvetna om den förvaltande uppgiften och upplever den både som en positiv förmaning och som något som kan verka betungande. Hans, som brukar och är delägare av en släktgård, säger att han har så mycket inblandat i företaget. Där finns förutom levebröd och bostad också hans släkthistoria. Skulle verksamheten gå dåligt riskerar han sin identitet, säger han. Det är en livsstil att leva mellan dem som en gång levt på gården och dem som ska göra det här efter.

Genom att betona brukandet som ett sätt att bevara ett arv, blir bonden och bondens gård insatta i en lång historia. Kontinuiteten blir då också viktig. Den gård som en gång sysselsatte så många tycker man måste kunna föda en familj även fortsättnings-

vis. Några av de intervjuade vänder sig mot storleksrationaliseringarna helt enkelt för att de hotar att tillintetgöra den livsform som är specifik för den agrara världen. Att man motsätter sig att gårdarna blir större av denna anledning behöver inte betyda att man är helt emot den utvecklingen. Man kan tycka att det ur många andra synpunkter är en önskvärd riktning och själv vara del av den. Sett ur ett förvaltarperspektiv är det emellertid negativt om enheter försvinner, då de uppfattas som berättare av en historia om en släkt och ett förgånget bara så länge de fortfarande brukas.

Landskap

Brukandet av marken är ett konkret förvaltande av det arv man har som bonde. Här finns både odlan-

det och landskapsvården. På så vis flyter denna definition av bonden samman med den som definierar bonden som brukare av marken, men har här en betoning på kontinuitet. I landskapet manifesteras arvet. ”Det är en bild, en relief av det vi har gjort, vad vi har använt åker, skog och allting till” säger svinbonden Ingemar när vi talar om landskapet. Bonden är förvaltaren av det landskap som tidigare generationer har åstadkommit genom sitt arbete. Detta kan få som konsekvens att bonden motsätter sig förändringar av landskapet.²⁶ Därför ses inte alltid salix som ett bra alternativ. Det är ett ”kulturbrott” menade till exempel Lennart, inte bara för att det inte är livsmedel utan också ur ett slags estetiskt-moraliskt perspektiv.

Flera av de intervjuade bönderna menar att en bonde per definition är rädd om den miljö man har runt sig, både när man talar om natur- och om kulturvården i landskapet. Flertalet av bönderna i undersökningen är också mycket öppna inför att i framtiden ägna mer av sina resurser åt landskapsvård, om än inte alla. Det landskapsvårdande arbetet kan av en och samma person ses både som ett arbete som är en integrerad del av bondeyrket och som ett arbete som man är pålagd att sköta och därmed borde få ordentligt betalt för. Denna dubbelhet gör att man inte alltid vet hur man ska ställa sig till samhällets krav. Visst tycker man att arbetet är viktigt, men för den skull behöver man inte vara en av dem som ansökt om t.ex. miljöstöd. Mycket av arbetet gör man ju ändå. Petter är en av dem som ställer sig tveksam till om samhället verkligen ska ta ansvaret för landskapsvården eftersom man då fråntar bonden rätten att själv bestämma över sina marker:

Ändå känns det som något slags klåfingrighet från samhällets sida att gå in och tala om för en bonde att du får göra så men du får inte göra så. För så tycker vi att det ska vara medan bonden han bor här han, har sin mark som han sköter och har alltid gjort – i generationer – på ett bra sätt. Så har han levt med landskapet och förändrat det i den takt det krävs.

Det var inte bara Petter som reagerade på att samhället lägger sig i frågor där bönderna anser sig ha självbestämmanderätt. För även om man kan anföra skäl som att bonden och myndigheterna inte behöver vara överens om vilket landskap som ska bevaras, så handlar frågan ytterst om att bönderna av sig själva uppfattas som en grupp som sätter förvaltandet av marken högt på dagordningen och därmed inte behöver någon utifrån som talar om att det är ett viktigt arbete. Bonden definieras som en förvaltare av ett arv, vilket materialiseras i landskapsvården.

²⁶ Stenseke 1997 s 96

Verka utifrån en fast plats

En platsbunden näring

Det finns många ställen som finns med och som man gärna återvänder till. Det kan vara en plats där man kan sitta och titta på landskapet. Det är en ganska öppen landskapsbild. Jag gör det mer sällan nu än vad jag kanske gjorde tidigare, men det beror mest på att man inte tar sig den tiden eller har den tiden. När jag går själv och inte går i sällskap med någon när jag går runt på gården, då finns det vissa ställen som jag gärna går till på grund av att jag tycker att här är det fint på något sätt. Det är olika platser. Det är sådant som finns med sedan man växte upp också. Det har hänt någonting på den platsen eller man har känt sig väldigt bra till mods när man har varit där, eller tvärtom. Ja, det finns det. Där skulle jag kunna tänka mig att arbeta gratis för att sköta om marken.

I intervjuerna har bönderna fått frågan om de har någon speciell plats som betyder extra mycket för dem. Några få av dem har ställt sig frågande inför frågan och inte kunnat ge något riktigt svar. Men de allra flesta har kunna tala om en eller till och med flera platser på gården som de brukar som de har en särskild relation till. De har berättat om backar, ställen i skogen, stigar och platser från vilka man har fina vyer. I nästan alla fall har man förstått frågan som att plats är liktydigt med landskapet. Några av kvinnorna talar också om vyn sedd inifrån hemmet eller om ladugården. Den speciella plats man beskrivit som man känner extra starkt för är i de allra flesta fall inte den del av landskapet som har störst betydelse för produktionen. Tvärtom handlar det mest om icke-produktiva marker.

Landskapet är inte bara en fysisk plats utan även något som man skapar sig en relation till. Stenseke talar om identitetslandskapet eller om det mentala landskapet.²⁷ Här är landskapet en plats som man varit i kontakt med under en längre tid och som man har upplevelser och värderingar knutna till.

²⁷ Stenseke 1997 s 38

²⁸ Götebo-Johannesson 1996 s 303

Bönderna är knutna till platsen som de verkar på både rent konkret och genom en emotionell och social bundenhet till marken. Den tillfälliga besökaren anses inte kunna utveckla samma förhållnings-sätt till landskapet. Genom denna platsbundenhet skiljer sig bönderna från såväl stadsbor som andra landsbygdsboende. Ett par av bönderna i studien anger att det viktigaste kriteriet för att vara bonde är att man är boende på en bondgård. I det ligger inte bara själva boendet utan också att man känner en tillhörighet till platsen, att man engagerar sig i bygden och verkar för dess bästa. Det är som om den ursprungliga betydelsen av ordet bonde, som den som är bofast, fortfarande är levande. Människa och plats blir sammanbundna med varandra. Det kan till och med uppfattas som att man som bonde hör till platsen, att man är synonym med bygden. Östen upplever att han i andras ögon är en gratis resurs. Han förväntas kunna ställa upp och hjälpa grannar som snöat in eller förbipasserande som hamnat i diket. Utan någon ersättning antas han kunna sköta vissa lokala funktioner. Som bonde är han helt enkelt en del av den plats eller bygd där han verkar.

En levande landsbygd

Samarbete med kollegor i en eller annan form blir allt vanligare bland bönderna, men det är inte alltid den allra närmaste grannen man samarbetar med. Viktigare än närhet kan vara att man har en liknande produktionsinriktning, att båda arbetar heltid på gården och att man kommer överens som personer. Därför är det inte ovanligt att man samarbetar med kollegor som bor flera mil bort. Götebo-Johannesson pekar i sin avhandling på att med det moderna samhällets intåg har också de sociala nätverken inom jordbruket blivit mindre beroende av rummet.²⁸ Fortfarande är man beroende av att avståndet inte alltför långt, men de sociala aspekterna får en

Fornlämning i backe. En icke-produktiv mark, men för många laddad med många känslor.

allt större betydelse. Ibland beskrivs de moderna maskinsamarbeten som många bönder har som en form av återgång till det samarbete som tidigare utmärkte den agrara världen, men det finns skillnader.²⁹ Även om bönderna samarbetar med kollegor så beskrivs arbetet ofta som väldigt ensamt, man får inte riktigt en samhörighetskänsla. Det man åstadkommer med samarbetet är en möjlighet att vara ensam tillsammans med andra³⁰, men man kan inte fullt ut agera som ett kollektiv för gemensamma mål. Det samarbete som finns bönder emellan kan alltså inte helt och hållet ses som en ersättare för den gemenskap som en gång fanns bland landsbygdens befolkning. Många påpekar ändå att de är mycket måna om att ha kollegor i samma by eller åtminstone i de omgivande byarna. Helt ensam i grannskapet vill man inte vara.

²⁹ Flygare & Isacson 2003 s 292

³⁰ Bauman 2002 s 185

Det största hotet mot samarbete med kollegor är att de blir färre och färre. Storleksrationaliseringar anses på sikt kunna utarma landsbygden. Till frågan om vad som är bäst för den framtida utvecklingen, stora eller små gårdar, finns det som tidigare påpekats en stor kluvenhet hos bönderna. Små gårdar borgar för fortsatt familjejordbruk och en levande näring genom att den sysselsätter många. Stora gårdar däremot ger ett jordbruk som man kan leva på och det gör det möjligt att gårdarna verkligen brukas av ”riktiga” bönder och inte förvandlas till enbart bostäder. Jan driver en gård med egen slakteriverksamhet. Han har just denna dubbla syn:

Jag tycker det är negativt att det ska slås ihop och bli större. Absolut. Det utarmar jordbruksbygden på sikt faktiskt. Det gör det. I en del fall så är det ofrånkomligt, i en del fall kanske det till och med är nödvändigt.

Brukat landskap betyder en bofast befolkning och därmed samhällsservice som t ex bussar.

Det är väldigt olika det där också. För har man flera smågårdar och de kanske sköts lite halvhjärtat för inget anses vara lönsamt, då kanske det är vettigt att slå ihop dem och ha en heltidsbonde som sköter dem så jorden är riktigt skött. I de här trakterna bor det ju folk ändå. Nu är vi så pass nära Stockholm så att så fort det är något ledigt är det en stockholmare som köper det.

Ofta sätts likhetstecken mellan det öppna landskapet och den levande landsbygden. Genom den uppmärksamhet som det öppna landskapet fått de senaste decennierna, är det enkelt för bönderna att använda sig av en retorik om det öppna landskapet för att få gehör hos allmänheten. Det öppna landskapet visar att det finns en grupp människor som trots allt lever och verkar i området. Det är möjligt att med egna ögon se att hävden inte är bruten. Ett igenväxt land-

skap är därför inte bara sly eller rent av skog, det är också tomma hus, en stängd affär, lång skolväg för barnen osv. Den enda grupp som anses kunna upprätthålla det öppna landskapet är bönderna. Visst kan man som Östen spå en framtid där landskapsvården kan komma att ske av en annan grupp människor (i hans version kapitalistiskt sinnade proffs). De hamnar utanför definitionen av den riktiga bonden då deras sätt att förhålla sig till markerna inte kan sägas svara mot det som anses vara god hävd. Men de kommer inte heller att kunna bidra till en levande landsbygd. De antas sakna det genuina intresset för att upprätthålla landsbygden, och då framför allt den som ligger bortanför de stora turiststråken.

Några av bönderna som intervjuats har i sin verksamhet produktion av landsbygdsupplevelser.

De som kommer till *Bo på lantgård* gör det för att få möjlighet att komma ut på den svenska landsbygden. Besökarna till Jans gårdsslakteri köper inte bara kött av honom utan får även möjlighet att se på när grisarna matas. Flera av dem som har djur får besök av sommargäster som vill se hur det ser ut i ladugård eller stall och de kan i vissa fall också ta emot grupper i en mer planerad verksamhet. Den typen av besök ingår i en mer allmän tendens från bönderna att visa upp sig själv eller sin verksamhet i en organiserad form.³¹ Bönderna blir så producenter av landsbygd, antingen för att de ser det som något som alltid varit en självklar del av att vara bonde, eller som en möjlig nisch att inrikta sig på. Detta ansluter till en syn på drivkrafter till brukandet som Stenseke benämner upplevelserationella.

Att sakna förankring i bygden

Några av informanterna kan ge berättelser om människor som flyttat till bygden. De ses på ett eller annat sätt som avvikande: De kommer inte ursprungligen därifrån, de kan ha en annan yrkesbakgrund, en annan ekonomisk situation och har därmed helt enkelt andra referensramar. Livsformen är en annan. Anita berättar om en av dessa inflyttade bönder som först möttes med skepsis av de andra bönderna:

Jag minns mycket väl när NN kom hit. Och han var ju stockholmare, läkarson tror jag. Han var i och för sig agronom, eller lantmästare. Men de trodde ju aldrig det där skulle gå. De skrattade åt honom och så. Det är väl kanske bara att erkänna, lite av det där finns kvar fortfarande, det här att vara annorlunda. Men det har kanske lite med landsbygden att göra. Det är Änglagård lite grand.

Det är emellertid inte omöjligt för inflyttade att ses som bonde. De intervjuade betonar att det är upp till var och en som flyttar in i en bygd att skapa sig sociala kontakter. Den inflyttade har möjlighet att välja huruvida man t.ex. ska engagera sig i föreningslivet på orten och därigenom visa sin samhörighet med platsen. Och tar man sig an en gård som annars

var hotad att läggas ner helt, kan man ses som en förnyare av landsbygden istället för en främmande fågel. En grupp som – återigen – kan ha svårt att komma in i bondegruppen är hästägarna. I begreppet hästägare ligger ofta en outtalad uppfattning att det är stadsbor som flyttar ut till landsbygden. De är avvikande genom avsaknaden av förankring i bygden, men samtidigt ett välkommet tillskott som kan blåsa liv i landsbygden. ”Hur ska den här näringen kunna få någon utveckling om vi bara sitter gamla grigubbar som är fast i sin roll. Det kommer ju människor med andra kunskaper och syn som gör att landsbygden kan göra ett ryck” säger Ingemar om motviljan från stora delar av bondekåren att involvera hästägarna. Man får välja mellan två oönskade utvecklingar: Antingen en landsbygd som tenderar att avfolkas eller en ny befolkning som inte har sin och sin släkts historia kopplad till platsen på samma sätt som de traditionella bönderna. Man måste då vara beredd att ändra synen på förhållandet mellan plats och människa.

31 Salomonsson 1999 s 59

Rationella bönder

Att göra en strikt uppdelning av vilka bönder som står för vilken uppfattning om vem som är en riktig bonde, är inte möjlig. En och samma person ger i intervjuerna flera olika svar. Stensekes tre kategorier ekonomiskt rationella, livsformsrationella och upplevelserationella bönder har återkommit i den tidigare texten. Här ska hennes begrepp användas för att närmare presentera två av bönderna i undersökningen. Avsikten är att se hur de båda betonar ett av Stensekes ideal till varför man brukar den gård man bebor, men att även andra sätt att resonera kring brukandet finns närvarande.

Den första av dem är Olof som främst producerar spannmål. Utöver arbetet på gården har Olof mycket arbeten som förtroendevald inom bonderörelsens organisationer och vintertid röjer han snö. Hans fru arbetar inte i jordbruksföretaget annat än att hon ”servar” lite enligt honom. Däremot har han en anställd. Det ligger närmast till hand att karaktärisera honom som en ekonomiskt rationell bonde. Han är utbildad ekonomagronom och är inriktad på att driva verksamheten med ekonomiska förtecken. En bonde är enligt honom en som lever till största delen på sin gård och som arbetar heltid på den. Gör man för mycket ”annat”, blir man också något annat än en bonde. Han är inte beredd att se hästägare som bönder, såtillvida de inte har det som sin produktion och lever av det. Produktionsalternativ värderas utifrån vad de kan tänkas ge för ekonomiskt utbyte. Ekologisk odling kan vara ett bra alternativ för att han troligtvis får större vinst än med konventionell odling. Salix kan han inte tänka sig att odla för att det inte ger någon bra vinst. Han ser öppna diken på sina marker som enbart ett hinder, de tillmäts inte några kultur- och naturvärden. Samtidigt säger Olof att en bonde, det är en ”social konstruktion” och därför inte bara något som har med objektiva kriterier för hur brukandet ska ske. Det handlar istället om att man ska ”sköta sig snyggt” för att vara en bonde i andras ögon. Han säger inte uttryckligen att bonden lever på ett visst sätt (lever på en gård och

driver ett självständigt arbete med familjens arbetskraft som resurs), men antyder att det handlar om ett förhållningssätt. Han går till angrepp mot familjejordbruket, förstått som ett jordbruk där båda makarna driver gården tillsammans och med en liten ekonomisk vinst. Han kallar det för en ”politisk myt” att familjejordbruket skulle vara något positivt. Men här framskymtar ändå bonden som den som anpassar sig till konventionerna, den som vet hur man agerar i den speciella kontexten och som lever i enlighet med den agrara livsformen. Olof avvisar inte en möjlig framtid med en inriktning på gården som skulle kunna överensstämma med det upplevelserationella förhållningssättet. Hade han bara haft bra betesmarker, skulle han gärna ha sålt kött från den egna gården:

Hade jag haft betesmark då hade jag kört mer på den här bogen Olles schyssta kött. Kom hit och kolla, här är kalvarna och korna som går här uppe och betar och vi håller det här öppet och så. Det tror jag hade funkat. Det hade varit ganska lätt att plocka ut en tia till per kilo.

Men det är ekonomiska motiv som ligger till grund för dessa tankar. Han ser att det finns en marknad och därmed en inkomstkälla för hans jordbruksföretag. Likaså funderar han på om det skulle finnas en möjlighet att bygga om en av ekonomibyggnaderna på gården till studentboende för studenter som vill hyra stallplatser. Olof har också tidigare hyrt ut stallplatser, men har bara egna hästar idag.

Karin är mest en livsformsrationell bonde med Stensekes kategorisering. Hon och hennes man levde i en annan del av landet när svärfadern frågade om de var villiga att ta över gården. Att de valde att ta över var för att kunna få möjligheten att leva det liv som jordbruket erbjuder, ett liv som hon menar passar deras livsinställning. För Karin är familjejordbruket (förstått som en enhet där inte anställd arbetskraft finns) idealet, även om hon säger sig tvivla på att morgondagens bönder vill leva med den

arbetssituation som många jordbrukare lever under idag. Men hon tror ändå på de mindre enheterna som drivs med andra intressen än bara de rent ekonomiska.

Det finns drag av den upplevelserationella bonden hos Karin, alltså att man styrs av ideologiska och etiska principer. De har ekologisk spannmålsodling sedan flera år tillbaka. Det var för dem ett enkelt val, menar Karin, eftersom de båda har ett starkt intresse för miljöfrågor. De har till exempel även valt att bygga sin bostad med ekologiska förtecken. Till deras gård kommer folk för att tillbringa nätter på *Bo på Lantgård* i en vacker kulturmiljö, se på djuren som betar och kanske handla i deras gårdsbutik. Det är till största delen Karin som sköter den verksamheten. Karins definition av vem som är bonde skiljer sig i det mest fundamentala inte mycket från Olofs. Det ska vara en registrerad jordbruksfastighet, man ska bruka jorden och förvalta ett landskap. Även Karin kan ge en lite mer subjektivistisk syn på bonden. Den som känner sig som en bonde är också det. Men hon delar samtidigt Olofs syn på att en hästägare automatiskt inte kan räkna sig som bonde, såvida de inte själva producerar sitt foder och har sin verksamhet i större skala. Till skillnad från Olof så har Karin verkligen anammat mångsyssleriet. Hon säger att ”vi kanske inte är bönder heller som håller på med turism”, som om hennes egen verksamhet inte fullt ut slagit igenom i hennes bild av vad en bonde är.

Platsen där Karin och hennes man bor är jätteviktig för dem. Byn är utpekad som värdefull i kulturmiljösammanhang och detta är hon mycket medveten om. De nya som flyttat in förklarar hon inte har samma känsla för byn och dess historia. Och när hon får frågan om det finns någon plats som är extra viktig för henne på gården räknar hon upp betydelsefulla platser i en strid ström. Det är visserligen några platser inomhus, men främst är det en backe på deras marker som hon känner mycket för. Även en beteshage och deras åkrar nämner hon som viktiga platser. Hon har lärt sig att uppskatta icke-produktiva element i landskapet. Hon menar att det även för hennes kollegor som sysslar med turism har blivit viktigt att saluföra just dessa typer av platser på sina marker.

Den ekonomiskt rationella inställningen saknas helt i Karins egen beskrivning av sin verksamhet.

Även om satsningar på landsbygdsturism görs för att det finns potentiella inkomster, så är det glädjen över att få visa upp hur livet på en bondgård levs som lyser igenom hos Karin. Ofta är det kvinnorna som sköter lantbruksturismen, och den ensam är det ingen som kan leva av. Verksamheten bygger ju på att det finns ett aktivt jordbruk, annars blir det ingen lantgård att bo på. Det är inte säkert att ett samtal med Karins man gett en annan syn på vad som driver dem i deras arbete, men möjligheten finns. Den uppdelning mellan kvinnligt respektive manligt ansvarsområde som framkommer i intervjuerna på de gårdar där *Bo på lantgård*, gårdsbutik och slöjd förekommer kanske kan förklara varför Karin väljer att betona det upplevelserationella förhållningssättet.

Avslutning

Hur väl stämmer definitionen med vad en bonde är med synen på den produktion som man anser att en bonde kan ägna sig åt? Flera av bönderna i undersökningen har en inriktning på sitt jordbruk som kan sägas ha anammat ett mer diversifierat sätt att bedriva jordbruk på. Inte många höjer på ögonbrynen när bönderna försöker hitta fler och nya sätt att få inkomst av det gården har att ge. Visst finns det några i intervjumaterialet som värjer sig mot vissa delar av denna produktion. Men trots allt kan man säga att det finns en tendens att i praktiken omfama produktion som söker sig utanför de traditionella ramarna. Däremot är den explicita definitionen av vem som är bonde mer snäv. Det vanligaste svaret på vem som är bonde är att det är en som brukar jorden och som lever på gården. Bonden lever och verkar på en bestämd plats, vilket markerar att det här både handlar om en areell näring och om en grupp människor som skapar sin identitet med hjälp av platsen. Brukandet av markerna är också brukandet av ett nationellt och personligt arv. Att vara bonde är en speciell livsform, skapad av arbetet med markerna och boendet på den plats man brukar. Bonden är underförstått många gånger mannen i ett hushåll, som en konsekvens av en maskulin princip och av hur familj jordbruken definieras.

Börjar man resonera om vad en bonde kan ägna sig åt utan att sluta vara bonde, visar det sig i de flesta fall att man ändå anser att en bondes uppdrag kan vara betydligt bredare än vad som anges i första hand. Det är som att man inte riktigt hunnit ikapp praxis när det handlar om att definiera bonden. De faktiska omständigheterna gör det nödvändigt att förändra verksamheten, men bilden av vad bonden är, är tecknad med så skarpa konturer att den inte ger vika i första taget.

Till hur stor del är då den syn på bönder som framkommer i denna undersökning präglad av den tid då intervjuerna genomfördes? Upplandsmuseet

genomförde en större dokumentation av bönder i början på 1980-talet som publicerades i rapporten *Böndernas värld*.³² Bönderna i denna studie är väldigt tydligt bärare av en livsform och rent av en "världsbild" som skiljer sig från andra grupper i samhället. Utgångspunkten är att boendet och den privata sfären med familjen för bönderna sammanfaller med arbetsplatsen, att bonden befinner sig i en kedja med föregångare och efterträdare, att arbetet med naturens resurser skapar en natursyn och en cyklisk tidsuppfattning som skiljer sig från andra samt att ekonomin ingår i ett system där arbetskraft och andra resurser går att använda för att periodvis utöka verksamheten (i bråda tider eller kanske under en tid då ekonomin kräver en tillfällig expansion) utan att tillföra nytt kapital i jordbruksföretaget. Härvidlag kan man se en kontinuitet, inte mycket verkar ha ändrats på de 20 år som gått. En speciell livsform, ett speciellt förhållande till platsen man brukar och arvet som man ska föra vidare framkommer här. Alla dessa sidor av att vara en bonde återfinns i materialet som ligger till grund för museets undersökning i början av 2000-talet. De sysslor som brukarna av dessa gårdar ägnade arbetsåret åt på 1980-talet finns på ett uttömmande sätt redovisade i undersökningen, men är inte på samma sätt som i det yngre materialet något som bönderna behöver förhålla sig till. Det nytänkande och den nischning som flera av de intervjuade under 2000-talet har utökat sin verksamhet med saknas i museets äldre undersökning. Kritiken av familj jordbruken bara anas i den äldre undersökningen, och då som en oro för huruvida någon kommer att ta över i nästa generation. Sammantaget har alltså produktionen förändrats på de 20 år som gått, men i mindre grad uppfattningen om vad en bonde är.

Ser vi bilden av bonden, så som den framträder i det material som här redovisas, som del av ett legitimerande identitetsskapande, kan det kanske förklara den konservativa hållningen.

Identiteten är, skriver Manuel Castells, en ”källa till mening för och av aktörer”.³³ Med mening åsyftar han en ”social aktörs symboliska identifikation med det syfte som hans handlande har”.³⁴ Hur kan man då förstå syftet med ett fasthållande av en bondeidentitet, som ändå är sig i stora drag likt över i vart fall några decennier? Att intervjuerna är gjorda vid en tidpunkt då näringen och dess utövare hade ekonomiskt svåra år, har här sannolikt betydelse. Bönder är något alldeles särskilt, och behövs som sådana för att ge liv åt landsbygden. Men även i en tid av ekonomiskt goda år, hade troligen bondebilden huvudsakligen haft samma innehåll. Det handlar om att befästa bilden av en grupp som skiljer sig från såväl stadsboende som andra landsbygdsboende, med unika drag och unika bidrag till samhället. Bilden av vad det innebär att vara bonde frambärs av bönderna själva, tillsammans med det offentliga samhället då delar av bondeidentiteten ingår i den nationella självbilden.

Kanske är det så att den lyckade bonden ändå är den flexibla bonden. Det finns olika sätt att se på bonden, men de utesluter inte på något sätt varandra. Stensekes tre strategier i valet av brukandet, den ekonomiskt rationella, den upplevelserationella och den livsformsrationella, ger en möjlighet att få en bild av bakomliggande faktorer till hur man organiserar sitt brukande och hur man definierar vad en bonde är. Men det behöver inte alltid vara så enkelt att man väljer *en* strategi, det finns inte bara *en* orsak till att man driver ett jordbruk. Det kan finnas flera sätt att betrakta sin verksamhet på. Därmed kan man också svara på samhällsförändringar på olika sätt, man kan välja en och samma inriktning av olika anledningar. Man kan välja en ekologisk produktion för att man har en övertygelse om att det är etiskt riktigt, eller för att det ger ett större ekonomiskt utbyte. Man kan likaså välja att sälja landsbygdsupplevelser i en eller annan form för att det ger företrädesvis kvinnan en möjlighet att fortsätta arbeta på gården, för att man uppskattar den miljö man har runt sig och ser det som en tillgång som fler ska ha en möjlighet att uppleva, eller för att det finns pengar att hämta i den typen av verksamhet. Med flera

parallella bondedefinitioner får man ett föränderligt system med större möjligheter att överleva när de omgivande faktorerna förändras.

³³ Castells 1998 s 20

³⁴ Castells 1998 s 21

Informanter

Andreas

Andreas är lantmästare, men är pappaledig vid intervju tillfället och en anställd ersättare driver gården. Han har 192 hektar åkermark, stallplatser och 10 dikor. Han brukar en släktgård.

Anita

Anita odlar spannmål på en släktgård tillsammans med sin pappa. Anita läser vid universitetet.

Annelie och Hans

Gården är släktgård på Hans sida. Båda arbetar på gården och de har gymnasial jordbruksutbildning. De har 25 hektar åkermark, 39 mjölkkor och 1 häst.

Bengt

Gården som Bengt driver tillsammans med sin fru är en släktgård på hennes sida. De har mjölkkor och bageri på gården.

Carina och Östen

Gården har 20 hektar åkermark, 100 sugor och 35 tackor. Både Carina och Östen arbetar på gården. Carina ägnar sig vid sidan om köttproduktionen även åt skinnslöjd och arbetar ibland för Scan.

David

David arrenderar och driver gården tillsammans med sin pappa. Gården är ett aktiebolag med ytterligare 3 anställda. De har 5500 slaktsvin per år, 70 dikor och 400 hektar åker.

Inga

Gården är släktgård på mannens sida, som numera sönerna äger. De har 200 hektar åkermark, gårdsbutik, anordnar marknader, hyr ut lokaler m.m.

Ingemar

Ingemar brukar en släktgård. Han odlar spannmål på 80 hektar åkermark och föder dessutom upp ca 2000 smågrisar per år. Han har ett tidigare yrkesliv som kanelgnsmakare bakom sig.

Jan

Jan brukar en släktgård. Tillsammans med en granne har han ett eget slakteri där de slaktar 500 grisar per år. Åkermarken är på 83 hektar och den är ansluten till KRAV. Det är Jan och hans son som arbetar på gården i företaget Glad Gris.

Karin

Karin är utbildad ekonom. Både hon och mannen arbetar heltid på gården. De har 70 hektar åkermark (KRAV-anslutna), 350 höns och en välutvecklad verksamhet med *Bo på lantgård* och gårdsbutik. Gården är släktgård på hennes mans sida.

Lennart

Lennart driver gården som ett aktiebolag tillsammans med en av sina bröder och sin pappa. Dessutom har de ytterligare en bror anställd. Lennart fru arbetar också i jordbruket och har ansvaret för bokföring m.m. De har 80 mjölkkor, 140 ungdjur, 100 hektar åkermark och 100 hektar vall plus betesmark.

Marie

Marie och hennes man arrenderar gården, där de båda arbetar. De har 49 mjölkkor och 147 hektar åkermark som de odlar själva och 100 hektar tillsammans med en granne. Marie har en barnskötarutbildning.

Olof

Gården som Olof brukar, tillsammans med en anställd, är en släktgård. Han odlar spannmål, oljeväxter och frön på 290 hektar samt har hästar. Han har en utbildning till agronomekonom.

Petter

Även Petter brukar en släktgård. Han äger 112 hektar åkermark som han odlar i ett driftsbolag tillsammans med ytterligare 2 lantbrukare. Han bedriver dessutom verksamhet som fastighetsförvaltare och datasupport. Petter är Lantmästare.

Källförteckning

Intervjuer

14 intervjuer med sammanlagt 16 personer är gjorda under 2001-02. Bandinspelningar och utskrifter förvaras i Upplandsmuseets arkiv.

Litteratur

- Bauman, Zygmunt, 2002: *Det individualiserade samhället*. Göteborg: Daidalos
- Catells, Manuel, 1998: *Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur. Band II. Identitetens makt*. Göteborg: Daidalos
- Djurfeldt, Göran, 1994: *Gods och gårdar: jordbruket i sociologiskt perspektiv*. Lund: Arkiv
- Ehn, Billy, 1996: "Närhet och avstånd" I: Billy Ehn & Orvar Löfgren, *Vardagslivets etnologi, Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Natur och Kultur
- Flygare, Iréne, 1999: *Generation och kontinuitet. Familj jordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Uppsala: Upplands fornminnesförening
- Flygare, Iréne & Isacson, Maths, 2003: *Jordbruket i välfärdssamhället 1945-2000. Det svenska jordbrukets historia, band 5*. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag
- Götebo-Johannesson, Pia, 1996: *Mjök bär och eterner. Om genus och tillvarons mångtydigheter*. Stockholm: Carlsson Bokförlag
- Jansson, Iréne (Flygare), 1984: *Böndernas värld. En etnologisk samtidsundersökning av det uppländska jordbruket*. Uppsala: Upplandsmuseet
- Karlsson, Åsa, 1999: "Moderna moror" I: Anders Salomonsson (red), *Svenskt bondeliv. Livsform och yrke*. Lund: Studentlitteratur
- Myrdal, Janke, 2001: *Den nya produktionen - det nya uppdraget: Jordbrukets framtid i ett historiskt perspektiv*. Stockholm: Fritzes
- Rahbek Christensen, Lone, 1987: *Hver vore veje, Livsformer, familietyper og kvindeliv*. Lyngby: Etnologisk Forum
- Salomonsson, Anders, 1999: "Bondeliv". I: Anders Salomonsson (red), *Svenskt bondeliv. Livsform och yrke*. Lund: Studentlitteratur
- Stenseke, Marie, 1997: *Bonden och landskapet. Ägares och brukares relationer till markerna och förutsättningarna för en uthållig markanvändning*. Lund: Lund University Press
- Sörlin, Sverker, 1993: "Bonden som ideal". I: Bo Larsson (red): *Bonden i dikt och verklighet*. Stockholm: Nordiska museet

Vad är egentligen en bonde?

I början av 2000-talet ställde Upplandsmuseet frågan till några av de verksamma bönderna i Uppsala län. Behöver man framställa livsmedel för att vara bonde? Eller kan en bonde kanske lika gärna ägna sig åt hästar eller landsbygdsturism? I denna skrift redovisas svaren på dessa och fler frågor. Här kommer ett tiotal uppländska bönder till tals och redogör för sin syn på en verksamhet i förändring.

UPPLANDSMUSEETS SKRIFTSERIE NR 6

UPPLANDSMUSEET